

Олена СМАГАЧ

ВІДКРИТІСТЬ ТРАНЗИТИВНИХ ЕКОНОМІК: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Резюме

Розглянуто теоретичні та методологічні аспекти боротьби з автаркією, подано характеристики відкритості країн з перехідною економікою. Оскільки автаркія і відкритість національних економік розходяться із світовим економічним простором, запропоновано методи подолання цієї невідповідності.

Ключові слова

Автаркія і відкритість країн з перехідною економікою; природа і генезис відкритості перехідних економік; синергізм асигнувань і нагромадження, що забезпечує відкритість національних економік перехідного типу; типи відкритості перехідних економік; шляхи і методи, що зумовлюють відкритість національної економіки у вимірах світового економічного середовища.

Дослідження відкритості перехідних економік передбачає аналіз процесу визрівання внутрішніх і зовнішніх передумов для виходу країн з нерозвиненими формами ринкових відносин у світовий простір. Актуальність такого дослідження зумовлена кількома причинами. По-перше, потребою в раціональному використанні внутрішніх ресурсів і підвищенні вигоди від відносних переваг у розміщенні надлишкових факторів виробництва. По-друге, поясненням так званого «парадокса» країн з високим ступенем при-

© Олена Смагач, 2003.

Смагач Олена, канд. екон. наук, доцент, Технологічний університет Поділля, м. Хмельницький, Україна.

родної й економічної забезпеченості, що після відкриття своїх економік не отримують адекватної віддачі від міжнародного поділу праці. По-третє, пошуком загальних закономірностей у моделях поведінки транзитивних економік, які не можна описати однозначно. Одні країни швидко і без особливих ускладнень проходять шлях до відкритої економіки, другі – повільно, треті залишаються переважно закритими, незважаючи на зовнішній вплив (інвестиції, кредити тощо). По-четверте, встановленням внутрішньої причинності розвитку на основі виявлення протиріч, розгортання яких до рівня конфлікту є основою для розробки прогнозних сценаріїв відкритості.

У зв'язку з цим у статті зроблено спробу пояснити різну реакцію перехідних економік на зовнішній вплив й передбачити характер розвитку процесу з позицій концепції відкритості, розробленої на метатеоретичному¹ рівні пізнання. Специфіка відкритості в умовах ринкової трансформації пояснюється за допомогою концепції гетерогенезу.

Природа й генезис відкритості

Природа відкритості характеризується її місцем як категорії у системі відносин національного господарства² і світової економіки загалом. Дуалізм категорії відкритості як системної ознаки визначає подвійність і неоднозначність взаємозв'язків і взаємозалежностей. Виявлення категоріальної суті відкритості потребує уточнення через недостатню розробленість цієї проблеми. У науковій літературі традиційно однобічно висвітлюють це поняття. «Відкритість» ототожнюють із «відкритим суспільством»³ або «вільною економікою», що розглядають з позицій теорії позитивізму⁴. В обох випадках таке неповне відображення потребує додаткових пояснень щодо «закритості» як парної категорії, що призводить до тавтології понять. На наш погляд, проблема адекватного відображення суті «відкритості» зумовлена специфікою процесу пізнання, переходом до нового гносеологічного рівня. Тому потрібно узагальнити і систематизувати однотипні категорії.

Поняття «відкритість національного господарства» – це **абстрактна категорія** значно вищого рівня, ніж наукові поняття «відкрита економіка», «відкрита економічна система» тощо. Підставою для такого уточнення може бути метод сходження від часткового до загального через діалектичний взаємозв'язок парних категорій. Пошук складніших понятійних конструкцій

¹ Метатеоретичний рівень – рівень пізнання, що пояснює явища й процеси на основі концепцій, які є проміжними між емпіричними й фундаментальними теоріями.

² Термін «національне господарство» на відміну від загальнопоширеного «народне господарство» використовується з метою виділення специфіки транзитивних економік як структурних елементів світового господарства.

³ «... «відкрите суспільство», де мають панувати закони, поміркованість у відносинах, рівність і свобода...» [3: 3].

⁴ «Відкритість – це вільний потік товарів, капіталу, людських ресурсів та знань, що передає технології та веде до економічного зростання в усіх країнах» [4: 88].

для пояснення явищ сучасної дійсності зумовлений особливостями перехідних економік, що з позицій теорії еволюції систем є синтезованими гетерогенними формами⁵, які вміщують протилежності як джерело розвитку. З огляду на безперервність розвитку узагальнюючої функції поняття логічно зробити припущення, що парні категорії «відкрита» і «закрита» економіка – це дві протилежні форми прояву загальної властивості господарської системи, яка регулює процес взаємодії із зовнішнім середовищем. Таким чином, **відкритість національного господарства як категорія** відображає відносини, що визначають умови розширення й межі можливостей економічної системи в розвитку міжнародного співробітництва.

Відкритість національного господарства ми розглядаємо як форму прояву категорії **економічного простору**.⁶ Недостатнє вивчення економічного простору пов'язане з його невизначеною гносеологічною формою. Спроби експлікації цього поняття не отримали серед науковців належного визнання. Разом з тим, використання просторово-тимчасових характеристик відкритості дає змогу істотно розширити межі предмета дослідження.

Роль категорії відкритості в системі національного господарства зумовлена пріоритетом **економічних** відносин у розвитку міжнародного співробітництва (монополізацією ринків, рівнем розвитку й розміщення продуктивних сил, умовами торгівлі, конкуренцією тощо) над **геополітичними, соціальними, національними й культурними** (політичною нестабільністю, умовами міжнародних договорів, національними й культурними традиціями та ін.). Місце категорії відкритості в системі міжнародних економічних відносин визначається тим, що вона ідентифікує **валентність**⁷ **національної економіки** як елемента світового господарства, тобто її **здатність до утворення зовнішньоекономічних зв'язків**.

Природа відкритості транзитивних економік зумовлена специфічними факторами їхнього зростання як складних неоднорідних систем.⁸ **Фактори**, що визначають тип відкритості національного господарства, ми класифіку-

⁵ Гетерогенні форми – це такі, що вміщують протилежні за джерелами виникнення форми. Поняття ввів проф. В. К. Черняк (див.: Економічні науки. – №2. – 1988. – С. 15–23).

⁶ За визначенням О. А. Корольова і Л. А. Соловей, «економічний простір – це історично створене різноманіття форм існування власності, що проявляється в континуумі економіко-часових відносин, які відображають координацію співіснуючих економічних систем як елементів цього простору й розміщення їх в єдиній системі вимірювання (відносної вартості, ступеня організованості і норми продуктивності), необхідних для повного відтворення цієї системи» [3: 29–41].

⁷ Незважаючи на те, що термін «валентність» (лат. *valentia* – «сила») не вживається в економічній літературі, вважаємо за доцільне використовувати його для визначення поняття «відкритість» як структурної ознаки в системі економічних категорій.

⁸ Теорія складних неоднорідних систем – один з напрямків загальної теорії систем.

ємо залежно від спрямованості впливу на **внутрішні й зовнішні**.⁹ Відповідно визначають два типи відкритості: природну й змушену. **Природна відкритість** опосередкована внутрішньою причинністю розвитку національного господарства, ступенем її самодостатності, можливостями країни брати участь у міжнародному розподілі праці. Вона може бути двох видів: потенціальна й економічна. **Потенціальна відкритість** визначається за рівнем **геопотенціалу**¹⁰ національного господарства, що створює абсолютні й відносні переваги для участі в міжнародному розподілі праці. Вона є природною межею розширення зв'язків із світовою господарською системою. Надлишок або недолік природних факторів виробництва створює передумови для участі країн із перехідними економіками в міжнародному обміні. Наприклад, Туркменістан, маючи переваги в природнокліматичних умовах вирощування бавовни, є країною з високим ступенем відкритості з цієї монокультури.

Економічна відкритість визначається забезпеченістю виробничими факторами і характеризується здатністю національного господарства брати участь у системі їхнього міжнародного переміщення й відтворення. Межами економічної відкритості є приріст й ефективне використання основних виробничих факторів (праці й капіталу), що визначають тип відтворення.

Ступінь природної самодостатності транзитивних економік ще не гарантує їм національну незалежність. Багато країн, маючи високий рівень природної (Туркменістан, Азербайджан та ін.) або економічної самостійності (Білорусь), не можуть реалізувати свої внутрішні можливості через нерівномірний розвиток, нераціональне використання ресурсів, технічну відсталість, нерозвиненість ринкових форм господарювання, що робить їх залежними від зовнішнього світу.

Змушена відкритість опосередкована зовнішньою причинністю розвитку національного господарства, потребою країни в розширенні міжнародної торгівлі, ступенем залежності від розвитку світової соціально-економічної й культурно-політичної системи (міжнародного поділу праці, процесів глобалізації, міждержавного впливу тощо).

Однією із закономірностей розвитку перехідних економік є інтернаціоналізація процесу відтворення, адаптація до потреб країн, що визначають умови світової торгівлі та міжнародного переміщення факторів виробництва. Характерною ознакою інтернаціоналізації відтворення є другорядна роль транзитивних економік у міжнародній торгівлі товарами й послугами.

⁹ Класифікація базується на суперечностях внутрішніх (природних) і зовнішніх (вимушених) факторів. Передбачають, що функціонування економічних систем певною мірою адекватне загальнотеоретичній схемі дії екзогенних факторів на абстрактну систему об'єктів, відповідно до якої зовнішні спрямовані впливи передають системі об'єктів напрямок й силу свого впливу.

¹⁰ Геопотенціал – це потенціал національного господарства, що визначають на основі переваг у використанні природних факторів (кліматичних, комплементарних, запасів корисних копалин тощо).

Більшість країн мають незначну частку експорту продукції високого ступеня доробки.

Країни з перехідними економіками стали об'єктом для створення на їхній території сфери обслуговування процесу відтворення розвинутих країн. Багато підприємств за участю іноземних інвесторів не доводять процес виготовлення до кінцевої продукції. Нові технології охоплюють лише ту частину виробничого процесу, яка створює проміжний продукт, що визначає специфіку їхньої міжнародної спеціалізації як **периферійних економік**.¹¹ Країни з транзитивними економіками втягуються в процес міжнародної **поляризації**¹² за допомогою ринкових механізмів (конкуренції, кон'юнктури тощо), а також заходів економічного, політичного й культурного впливу (інвестиційної політики, державного регулювання, угод про торгівлю, тарифів, політичного впливу, розвитку культурних зв'язків, туризму та ін.).

Слід зазначити, що створюються зони впливу на периферійні («post-soviet») економіки. Протягом останнього десятиріччя сформувалося кілька центрів такого впливу: МВФ з системою світових банків, міжнародні регіональні економічні організації (ЄС, НАФТА і АСЕАН) й воєнно-політичні блоки (НАТО). Посилюється нерівномірність розвитку й нестабільність пострадянських країн. Кілька держав виконують роль регіональних полюсів. За оцінками А. Беттлера (Канада), у Східній Європі – це Росія (за нею Польща), а в Східній Азії на цю роль серед постсоціалістичних країн претендує Китай, який займає друге місце, хоча й з великим розривом, після Японії за обсягом ВВП [2: 73]. Незначна кількість країн (Польща, Словаччина, Угорщина й Словенія) перевищила за економічними показниками рівень 1989 р. Більшість мають заборгованість. Утворилась «найбідніша сімка» країн – Вірменія, Азербайджан, Грузія, Киргизія, Молдова, Таджикистан й Узбекистан, борг яких, за даними МВФ, перевищує 11 млрд. дол. США [8]. Деякі регіони з постсоціалістичного простору опинилися під міжнародним протекторатом (Боснія, Косово) або перетворилися на квазідержави (Абхазія, Карабах).

Поряд із розглянутими факторами відкритості, загальними для всіх національних господарств, у транзитивних економіках проявляються **специфічні**, до яких належать інерційні ознаки, неоднорідність і цілісність, форма генезису, нестійкість рівноваги й диспропорційність зростання.

Країни з перехідними економіками значно інерційніші, що відображає їхню стійкість як системи, здатність зберігати традиційний напрямок розвитку, несприйнятливість до інновацій, впливу нових факторів зростання відкритості. Стійкість до збереження закритих систем у транзитивних економіках зумовлена розмірністю національних господарств (площею території, чисельністю населення, національним доходом на душу населення тощо),

¹¹Периферійні – це економіки країн, що розвиваються, на відміну від центру (індустріально розвинутих країн).

¹²«Ефект поляризації полягає у тому, що зв'язок між рухом товарів і факторів поляризує виробництво певних продуктів у світовому господарстві» [6: 189].

що розкриває їхню роль у міжнародному відтворювальному процесі. Як правило, невеликі за розмірами країни швидше визначають шлях міжнародного розвитку і краще орієнтуються в напрямках поляризації, тяжіючи до тих держав, що формують зовнішню політику в їхньому регіоні. Це явище пояснюється з позицій теорії великих і малих систем. Невеликі економічні системи значно гнучкіші, а отже, рухливіші, що полегшує процес переорієнтації на нові напрямки економічного зростання.

Генезис відкритості транзитивних економік встановлюють, насамперед, **за ступенем розвиненості ринкових перетворень**. Країни з перехідними економіками, поєднані загальними проблемами еволюції, історично проходять етап суспільного розвитку від планово-натуральної форми господарювання до товарно-монетарної.

Спроби перестрибнути через природні для еволюційного процесу стадії відкритості шляхом державного втручання або зовнішнього індукування з боку міжнародних транснаціональних корпорацій можуть призвести до негативних змін у структурі національних економік, відкинути їх назад до системи автаркії.

Методологічно доцільно розглядати перехід до відкритої економіки в межах теорії гетерогенезу, відповідно до якої цілісність економічних явищ і процесів представлена у взаємодії двох протилежних за джерелами виникнення форм. З цих позицій генезис відкритої економіки передбачає розвиток як взаємозумовлений процес «відкритості» й «закритості».

Цілісність економічного простору країн, що здійснюють ринкову трансформацію, визначена об'єктивними умовами історично сформованого міжрегіонального розподілу праці, що відповідає розміщенню продуктивних сил, якісному рівню трудових ресурсів, специфіці національної культури й традицій. Розпад цілісності з погляду теорії еволюції можна представити як природничо-історичну стадію «розмноження», перехід до нових, складніших форм економічної взаємодії.

Утворення нових країн у межах старого економічного простору ще не свідчить про розрив внутрішньої причинності самої цілісності. Процес генезису транзитивних економік зумовлений не розпадом цілісності як такої, а потребою у відокремленні ринкових форм господарювання, що розвиваються в межах старої економічної системи. В цьому розумінні цілісність економічного простору залишається як об'єктивна основа взаємодії частин цілого, неоднорідна спільність старих і нових економічних форм. Відмирають тільки ті економічні форми, що були нав'язані в умовах централізованого планування нерациональним розміщенням продуктивних сил і не відповідали потребам національних економік.

Таким чином, цілісність гігантських територіально-виробничих утворень країн з однотипними перехідними економіками не залежить від державних кордонів, оскільки це об'єктивна категорія економічного простору, його внутрішня субстанціональна характеристика. Процес визрівання відкритості

економік у межах такої цілісності зумовлений потребою в розширенні ринкових форм господарювання, пошуком нових каналів взаємодії з аналогічними формами за межами національних кордонів. На противагу цим явищам старі господарські структурні утворення тяжіють до консолідації, що створює прецедент для розвитку внутрішнього конфлікту, вирішення якого багато в чому залежить від інтенсивності ринкових перетворень.

Ті країни, в яких не використовують фактор часу як найважливішу конкурентну характеристику національного господарства, відстають у розвитку ринкового сектору економіки. Як наслідок, поступово втрачаються досягнуті переваги. Якщо не стимулювати інвестиціями ринковий сектор, це призведе в кінцевому рахунку до його згорання, а отже, до повернення проблем, зумовлених типом розширеного відтворення в транзитивних економіках.

Змішаний тип відтворення

Із позицій теорії відтворення економічна система зростає, насамперед, шляхом розширення меж нагромадження як внутрішньої міри розвитку. Сформована форма нагромадження визначає ефективність використання виробничих факторів, а отже, ступінь економічної самодостатності національних господарств. Звідси випливає, що розширене відтворення є основою саморозвитку відкритості транзитивних економік.

Відповідно до поширеної в науковій літературі класифікації, відтворення може бути капіталомістким або зорієнтованим на збереження капіталу. За першим типом відтворення, розширення економічної системи відбувається шляхом постійного збільшення норми нагромадження при незмінній ефективності факторів або з ефективністю, що знижується. Другий тип відтворення припускає розширення меж нагромадження за рахунок підвищення ефективності використання факторів виробництва. При цьому поряд із традиційними (капітал, праця і земля) широко застосовують специфічні (інновації, знання тощо) фактори зростання.

Залежно від особливостей відтворювальних процесів формують різні **типи відкритості національних господарств**, які можна класифікувати за принципом припливу-відпливу зовнішніх ресурсів. В умовах дефіциту внутрішніх факторів виробництва на основі **капіталомісткого** відтворення формується відкритий тип економіки, в якому джерелом зростання є переважно зовнішні ресурси. Відтворення, що формується за протилежним принципом, навпаки, створює умови для індукування надлишку капіталу і характеризує відкритий тип економіки з відпливом вільних ресурсів.

У системі світового господарства є незначна кількість національних економік, у яких відтворення забезпечує експорт надлишкового капіталу на власній основі. В інших країнах сполучення двох типів відтворення утворює

різні форми синтезу, що визначають специфіку розвитку національних господарств на основі тих або інших моделей зростання.

У країнах із транзитивними економіками особливості перехідного періоду об'єктивно формують **змішаний тип відтворення**. Однак, на відміну від розвинутих країн, у перехідних економіках синтез відтворення здійснюється з незмінною ефективністю виробничих факторів або зниженням віддачі капіталу й продуктивності праці, що визначає переважно капіталомісткий тип відтворення. В окремих країнах сукупна ефективність факторів виробництва збільшується, але частка їх у прирості валового національного продукту незначна, що істотно не впливає на характер відтворювальних процесів.

Основні причини значної норми нагромадження транзитивних економік пов'язані з рівнем розвитку продуктивних сил та спеціалізацією, що зумовлюють низьку ефективність їхнього розміщення й використання. У багатьох країнах зберігаються умови для розвитку капіталомісткого виробництва (надлишок трудових ресурсів, недовантаження виробничих потужностей). Таким чином, продуктивність праці в традиційних галузях, які мають високу частку приросту ВВП, відстає від фондоозброєності, що істотно обмежує внутрішні можливості нагромадження. Підвищення ролі галузей, що утворюють збереження капіталу, стримується диспропорційністю розвитку національних економік, слабкою інвестиційною підтримкою недержавних і, насамперед, акціонерних підприємств, жорсткими податковими зобов'язаннями.

Формування змішаного типу відтворення в транзитивних економіках здійснюється в умовах невизначеності й ризику. Знижується сукупна економічна ефективність через негативний вплив ендегенних і екзогенних факторів (додаткового інвестування для реструктуризації національних господарств, затягування ринкових перетворень, фінансової й політичної нестабільності, додаткових утрат, необхідних для переорієнтації на світовий ринок, валютної інтервенції, цінової війни). У розвитку процесу заміщення традиційних факторів неідентифікованими складається тенденція, яку важко спрогнозувати.

Синтез типів відтворення в транзитивних економіках можна методологічно обґрунтувати на основі концепції циклічної взаємодії відтворювальних потоків. Актуальність цієї проблеми підтверджують сучасні тенденції міжнародного переміщення виробничих факторів, зокрема капіталу. Багато дослідників справедливо відзначають різну ефективність вітчизняних і закордонних інвестицій, що передбачає два сектори (внутрішній та іноземний) у моделях зростання. Однак, незважаючи на правомірність модельного розширення, залишається нерозкритою природа розходжень у потоках вітчизняних та іноземних інвестицій, що багато в чому пов'язане з особливостями циклу їх відтворення.

Поняття «відтворювальні потоки» у науковій теорії не має чіткого визначення. **Відтворювальні потоки** слід розуміти як безперервний рух фак-

торів виробництва (послідовна зміна форм) у процесі зростання вартості. Визначальну роль у переміщенні факторів виробництва відіграє капітал, оскільки саме він створює відповідну до його природи форму відтворення. Наприклад, реальні інвестиції у вигляді устаткування й технологій, що мають уречевлену капіталомістку форму виробництва, переносять у країну-реципієнт відповідну форму відтворення товарного продукту, виготовленого за технологією і на устаткуванні країни-донора.

Отже, прямі інвестиції мають значні розходження в результаті відновлення капіталу. Тому для спрощення позначимо реальні інвестиційні потоки, що створюють у країнах-реципієнтах тип капіталомісткого відтворення, й тип, що забезпечує збереження капіталу, відповідно, як потоки **α -капіталу і β -капіталу**. Запропонований методологічний інструментарій дає змогу простежити тенденції у потоках капіталу, що мають різні можливості щодо утворення капіталомісткості виробництва. Взаємодія цих капіталів у транзитивних економіках – це зв'язок паралельно діючих потоків, що слабо координуються й не збігаються за тривалістю інвестиційних циклів у межах одного часового періоду.

Використання методологічного інструментарію відтворювальних потоків дає змогу простежити вплив руху іноземного капіталу на національні економіки. Фактор індукування капіталом адекватної до його природи форми відтворення не враховується при визначенні доцільності інвестування. Тому в багатьох країнах із транзитивними економіками замість очікуваного перерозподілу інвестиційних ресурсів на потреби технологічного відновлення спостерігається посилення відставання за показниками кумуляції в результаті **імпорту капіталомісткості**.

Потреба в **інвестиціях** в умовах змішаного відтворення істотно зростає з двох причин: а) через необхідність збільшення інвестиційних ресурсів для технологічного відновлення традиційного сектору економіки; б) у зв'язку зі стадією первісного нагромадження капіталу в галузях ринкового типу, що характеризується незначною часткою реінвестування додаткового продукту.

В умовах транзитивних економік кругообіг α -капіталу в процесі відтворення капіталомісткого типу допускає розширення діючих потужностей у традиційних галузях національного господарства. Попит на інвестиції у цих галузях зумовлений такими факторами: а) наявністю значної частки невикористаних виробничих потужностей, що, за певних умов, можуть бути приведені в дію; б) підвищеною капіталомісткістю виробництва як визначального фактору зростання α -капіталу; в) високими темпами зростання питомих витрат капіталу у ВВП, зумовленими збільшенням індексу введення виробничих потужностей, що простоюють. Для розрахунку потреби в первісних інвестиціях у капіталомістких галузях використовують формулу:

$$I_{\alpha t} = N_{\alpha} \times K_{N\alpha} \times \alpha \times [(1 + i_{\alpha})^t - 1], \quad (1)$$

де N_{α} – виробничі потужності «омертвілого» α -капіталу;

$K_{N\alpha}$ – коефіцієнт використання виробничих потужностей;

α – питомі витрати α -капіталу у валовому внутрішньому продукті;

i_α – індекс уведення виробничих потужностей «омертвілого» α -капіталу;

t – кількість років періоду відновлення α -капіталу.

Підвищення потреб в інвестиціях у галузях, що утворюють збереження капіталу, зумовлено особливостями процесу первісного нагромадження β -капіталу: а) обмеженою величиною первісного капіталу; б) незначною часткою прибутку, що реінвестується; в) низькою нормою рентабельності капіталу. Визначити потреби в інвестуванні галузей, що утворюють збереження капіталу, можна за формулою:

$$I_{\beta t} = K_\beta \times [(1 + i_{r\beta} \times R_\beta)^t - 1], \quad (2)$$

де K_β – величина первісного β -капіталу;

R_β – норма рентабельності β -капіталу;

$i_{r\beta}$ – частка прибутку, що реінвестується.

Згідно з аналізом (1) і (2), збільшення α -капіталу передбачає розширення виробничих потужностей, а зростання β -капіталу – нагромадження капіталу до розмірів, що дають змогу здійснювати відтворення на власній основі. Насправді обидва джерела зростання в транзитивних економіках не можна використати повною мірою через обмеженість мобільності й раціональний розподіл виробничих факторів.

Мобільність і алокація факторів виробництва

В умовах перехідного періоду значення економічних факторів **зростання** виробництва як умов відкритості відіграє визначальну роль. Варто наголосити на важливості розгляду **факторів виробництва** під кутом зору **традиційних** (капітал, праця і земля) та **специфічних** (інновації, інформаційні ресурси, інтелектуальний капітал, організаційний прогрес тощо). Методологічна правомірність такого підходу зумовлена однією з глобальних міжнародних закономірностей, відображеною у теорії професійних домінант, відповідно до якої країни проходять послідовно наступні стадії економічного розвитку: сільськогосподарську, індустріальну, інформаційну, пост-індустріальну (сервісну).

Динаміка розвитку зазначених процесів в індустріальних країнах із перехідними економіками, до яких належить більшість постсоціалістичних держав, у тому числі й Україна, свідчить про стрімке зростання частки сфери послуг у валовій доданій вартості. Як відомо, до початку перехідного періоду в багатьох країнах із транзитивними економіками була деформована

структура національного господарства: матеріальне виробництво складало приблизно 2/3 загального обсягу виробництва. Нині сфера послуг в сумарній доданій вартості перевищує половину, а ринкові послуги становлять близько 3/4 виробництва.

Спостерігається зміна інституціональної структури країн із перехідними умовами. Останнім часом різко активізувалася загальна комерційна діяльність, швидкого розвитку набула торгівля, галузі фінансового сектору економіки (фінанси, кредит і страхування). На цьому тлі інформаційна сфера виглядає не так привабливо. Сектор інформаційно-обчислювального обслуговування залишається поки нерозвиненим.

Аналіз структурних змін свідчить про перехід транзитивних економік від індустріальної стадії розвитку до сервісно-інформаційної з поступовим ринковим перетворенням інституціональної бази, що визначає відповідну переорієнтацію на нові фактори зростання – інформацію, інновації, організаційну трансформацію економічних систем (наприклад, утворення інтегрованих структур), знання¹³, інтелектуальний потенціал¹⁴, споживання як засіб розвитку особистості¹⁵.

Однак заміщення традиційних факторів новими відбувається в тих галузях, у яких створені ринкові умови розвитку. Оскільки більшість перехідних країн має нерозвинений ринковий сектор, роль традиційних факторів виробництва залишається значною.

Розглянемо докладніше проблему раціонального розподілу факторів виробництва в транзитивних економіках. Варто наголосити, що **проблема факторних пропорцій** є центральною у теорії міжнародної торгівлі. Відповідно до теорії Гекшера–Оліна, відносні переваги національних господарств пояснюються взаємодією надлишку виробничих факторів й інтенсивністю їхнього використання. Країна, що має в надлишку визначені факторні ресурси, відповідно експортує ті товари, що виробляються в результаті їхнього інтенсивного використання.

¹³ Акумуляування нових знань, зокрема технологічних, є важливим фактором зростання. При цьому граничні витрати зменшуються в міру підвищення ефективності використання нових знань відповідно до процесів «learning-by-doing» і «learning-by-using» [7: 319].

¹⁴ «Інтелектуальний потенціал» – термін, що використовується для характеристики ефекту нових знань.

¹⁵ На відміну від загальноприйнятого погляду на особисте споживання як альтернативу нагромадження, підвищення якості споживання розглядається як стимул для розвитку особистості, що є одним з джерел зростання в розвинутих країнах. Наприклад, В. Іноземцев, аналізуючи тенденції економічного зростання, приходять до висновку, що «в сучасних постіндустріальних суспільствах сформувався саморегулюючий механізм, який дає змогу здійснювати інвестування, що стимулює господарський розвиток, завдяки максимізації особистого споживання, завжди протиставлявся нагромадженню й інвестиціям» [5: 10].

Однак в умовах відкритості транзитивних економік, що мають у надлишку ресурси праці та землі, а в деяких країнах також основного капіталу, не спостерігається адекватного збільшення експорту трудомістких, продовольчих і капіталомістких товарів. Наприклад, в Україні, за емпіричними оцінками, надлишок фактору родючих орних земель як національна відносна перевага не супроводжується зростанням експорту зернових культур. Навпаки, упродовж останнього десятиліття експорт зерна значно скоротився.

Пояснення цього явища цілком очевидне з кількох причин. По-перше, низька ефективність факторів виробництва, що призводить до подорожчання продукції. По-друге, невисока інтенсивність використання ресурсів, що сповільнює розвиток галузей і послаблює конкурентні позиції національних господарств на світовому ринку. По-третє, висока трудомісткість сільськогосподарських галузей і галузей із первинної переробки ресурсів, унаслідок чого ціна витрат праці і, відповідно, собівартість продукції значно вища, ніж на світовому ринку. По-четверте, нерозвиненість сфери обслуговуючих галузей: виробництва добрив, збереження і первинної переробки, транспортування тощо. По-п'яте, зростання трансакційних витрат після введення торговельних бар'єрів (митних й акцизних зборів, податків) на території постсоціалістичних країн, для яких був створений раніше пільговий режим торгівлі.

Крім зазначених причин, пов'язаних з екстенсивним типом зростання, велике значення для аналізу наслідків істотного послаблення конкурентних позицій країн із перехідними економіками на світовому ринку (у тому числі й на території пострадянського простору) має дослідження таких найважливіших ринкових процесів, як **мобільність і раціональний розподіл факторів виробництва**. В країнах із перехідними економіками умов відкритості дотримуються не повною мірою, що пов'язано з рядом фундаментальних проблем перехідного періоду.

Варто зазначити, що згідно з теорією міжнародної торгівлі вільний рух факторів виробництва всередині країни є обов'язковою умовою отримання вигод від міжнародного поділу праці. Після переміщення через кордон потоків зовнішніх ресурсів мусить спрацювати механізм ринкового регулювання їхнього ефективного розподілу всередині країни відповідно до об'єктивних потреб відтворення.

Мобільність виробничих факторів виражається, насамперед, у реалізації їхніх цільових функцій. Мета переміщення капіталу всередині транзитивних економік зумовлена: а) вирівнюванням галузевих і територіальних розходжень в умовах отримання прибутку; б) зниженням рівня загроз; в) вкладенням капіталу у значно вигідніші сфери (інформаційну промисловість, комп'ютерну технологію, торгівлю тощо); г) концентрацією й централізацією капіталу; д) реструктуризацією власності; е) створенням великих організаційних форм, заснованих на диверсифікації капіталу; є) вирівнюван-

ням заробітної плати й інших форм доходів населення відповідно до міжнародних норм.

Причини слабкої внутрішньої мобільності з подальшим зниженням ефективності розподілу факторів виробництва в країнах із транзитивними економіками зумовлені: а) монополією територіально-галузевої власності на основні засоби виробництва й землю; б) величиною вхідних бар'єрів; в) малою швидкістю відновлення основного капіталу; г) неекономічною формою операцій із нерухомістю; д) нерозвиненістю фінансового ринку; е) неадекватним інноваційним перетворенням якісного рівня трудових ресурсів.

Монополія власності на землю й основний капітал зумовлює те, що після відкриття кордонів країни з транзитивними економіками не отримують відповідних вигод від розподілу доходів і заробітної плати внаслідок переміщення факторів виробництва, як це передбачають теоретично. Не спостерігається вільний рух капіталу всередині та між галузями, тому що зберігаються природна монополія на територіально-галузевому рівні, а також специфічна форма монопольної ренти – у вигляді монопольних прав на розміщення й спеціалізацію виробництва, гарантій від банкрутства (для підприємств держвласності). Тому **надлишок капіталу**, отриманий у результаті використання прямих іноземних капіталовкладень, **реінвестується за рубіж**, що є однією з причин істотного зростання вивозу капіталу з країн із перехідними економіками. В економічній літературі це явище, незважаючи на однібічну аргументацію внутрішніх причин, визначено як «прихований експорт».¹⁶

Ринковий механізм, що потребує вільного переміщення ресурсів, наштовхується на нездоланні бар'єри монопольної структури виробництва, пов'язаної з традиційним розміщенням продуктивних сил. Тому реструктуризація галузей за рахунок стимулювання іноземними інвестиціями, на що робили ставку більшість країн із перехідними економіками, не отримала належного розвитку.

Мобільність факторів зумовлена здебільшого динамікою попиту та пропозиції. Тому велике значення має ідентифікація вхідних бар'єрів на ринку капіталів. **Вхідні бар'єри** характеризуються, насамперед, величиною первісного капіталу, що змінюється залежно від співвідношення попиту та пропозиції. Так, наприклад, в Україні, на початку приватизації обсяг первісного капіталу в сфері організації дрібного бізнесу становив близько 1,5–2 тис. дол., гуртового підприємництва – 50 тис. дол., банківської справи – 500 тис. дол., то нині вхідні бар'єри істотно зросли (приблизно в 8–10 разів). Збільшення вхідних бар'єрів – це закономірне явище з позицій реального нагромадження. Однак у нинішній ситуації пов'язаний з цим відносний спад

¹⁶ «Прихований експорт» – це величина експорту капіталу у вигляді перевищення чистого експорту, що обчислено за різницею світових і контрактних експортних та імпорتنих цін, над офіційними даними з цього показника, узятого з платіжних балансів [9: 603].

темпів нагромадження в ринкових галузях стримує ефективне переміщення виробничих ресурсів.

Причиною недостатньої мобільності факторів виробництва є також низька швидкість **відновлення капіталу**. Ведення неефективної інвестиційної політики в постсоціалістичних країнах у дореформений період зумовило збільшення тривалості інвестиційного циклу і відповідне зниження швидкості відновлення основних фондів. Таким чином, визначилась тенденція відставання у використанні інновацій і передових технологій і, як наслідок, **відносне надлишкове нагромадження основних факторів виробництва**. Переорієнтація економіки на нові ефективніші джерела зростання зумовила відносний надлишок основних і оборотних коштів підприємств. В умовах неринкової форми кругообігу фондів, коли операції з нерухомістю і матеріально-технічними цінностями прирівнювалися до економічних злочинів, нагромадження мало непродуктивний характер. До початку ринкових перетворень практично в усіх галузях народного господарства нагромадились наднормативні виробничі запаси, що перевищували потреби в десятки разів. Основними господарськими одиницями були великі виробничі комплекси з власною соціальною структурою. Роздуті штатні розклади стримували безробіття. Стан економік відповідав передкризовій стадії відтворювального циклу. Особливо гостро відчувалася кризова ситуація у галузях ВПК після відповідних конверсійних заходів.

В умовах ринкових перетворень проблему надлишкового нагромадження факторів виробництва частково вирішили шляхом приватизації підприємств держвласності. Однак у більшості країн приватизація характеризувалась **неекономічними формами операцій з нерухомістю**. Переміщення виробничих факторів переважно було однобічним – із державного сектора в недержавний. Після акціонування підприємств, незважаючи на лібералізацію економічних форм руху капіталу, основну причину гальмування відновлення, пов'язану з несприйнятливістю до інновацій і відсутністю достатніх власних і позикових засобів для їхнього інвестування, не було усунуто.

Економічна проблема посилення мобільності факторів виробництва тісно пов'язана з наявністю жорсткого зв'язку «основний капітал – власність – земля». В умовах невизначеності приватизаційних перетворень вона залишається актуальною, оскільки тривала приватизація не вирішить давніх проблем. Фактично логічне завершення цього процесу необхідне лише для формалізації процедури остаточного «заморожування» капіталу. Держвласність, що не є привабливою з погляду іноземних інвесторів через низьку прибутковість й неможливість її трансформування в мобільну життєздатну організаційно-економічну форму, не знаходить спонсорів і серед колишніх партнерів із країн СНД. Таким чином, будучи не використаною, вона поступово втрачає свою виробничу дієздатність. Тому нині надіятись на зміни не доводиться.

Як і раніше, визначальну роль у стримуванні мобільності капіталу відіграє **нерозвиненість фінансового ринку**. Послаблення зв'язку «основний капітал – фінансовий капітал» перешкоджає рухові вільних коштів і використанню їх для реінвестування виробничої й невиробничої сфер.

В умовах переорієнтації передових країн світу на нові фактори зростання велике значення має підвищення **якісного рівня трудових ресурсів**, що не відповідає потребам транзитивних економік в інноваційних перетвореннях.

Отже, обмеження внутрішньої і зовнішньої мобільності факторів виробництва (контроль за переміщенням капіталу за кордон, обмеження імміграції тощо) є однією з причин стримування розвитку відповідних ринків перехідних економік, що зумовлює формування неринкових форм нагромадження.

Синергізм привласнення і нагромадження

Явища, пов'язані з «величиною спільних ефектів»¹⁷, найактуальніші в економіках перехідного періоду. Процес трансформації економіки визначає їх різноманітність. Дуалізм процесів економічної дійсності дає підставу для наукової гіпотези про наявність полярності в механізмі утворення цього ефекту, що виражається, зокрема, у розвитку негативних форм¹⁸ привласнення й нагромадження капіталу.

Аналітичні дослідження й спостереження за виробничо-господарською діяльністю підприємств різних форм власності в перехідних економіках підтвердили, що в післяприватизаційний період процеси нагромадження капіталу не отримали належного розвитку. Навпаки, замість очікуваного збільшення прибутковості й капіталізації власності було характерне зниження ефективності використання приватизованих підприємств, фондовіддачі основних і оборотності оборотних коштів, скорочення статутного капіталу. Спостерігалася тенденція до зменшення частки власних засобів на потреби розширеного відтворення та розвитку регресивного типу нагромадження. Це дало змогу визначити однотипність причинно-наслідкових зв'язків зазначених явищ і охарактеризувати їх як прояв негативних форм, що виражається у зворотному, порівняно з очікуваним, ефекті.

На відміну від передбачень, у ході приватизації не збільшилась прибутковість підприємств ні для їх власників, ні для населення. Розвиток цього процесу зумовлений такими причинами: а) впливом умов невизначеності й ризику на процес формування національного капіталу; б) невідповідністю неповноцінної товарної форми об'єктів власності ринковому характерові

¹⁷За І. Ансоффом, синергізм – це «величина спільних ефектів», коли «ефект від суми більший, ніж сума ефектів складових частин» [1: 123].

¹⁸І. Ансофф уводить у наукову термінологію поняття «негативні форми синергізму в менеджменті» [1: 128].

реформ; в) протиріччями в інтересах суб'єктів щодо привласнення; г) характером і формою привласнення; д) девальвацією реальних цінностей капіталу; е) неконкурентною формою підприємницького капіталу.

Умови привласнення. Вітчизняні підприємства пристосовувалися до зміни макро- і мікро ситуації на ринку, форм міжнародної конкуренції (умов виробництва, збуту, вкладення капіталу на ринку), політико-правової кон'юнктури і форс-мажорних обставин. В узагальненому вигляді ці умови можна виразити як умови невизначеності (нестабільності й ризику).

Об'єкти привласнення. Об'єкти приватизації не були повноцінними товарами. Їхнє оцінювання здійснювали без урахування споживчої вартості на ринку. Ототожнювались поняття ефективності й корисності. Часто вартісна оцінка об'єктів приватизації занижувалася і не відповідала ринковій ціні. Внаслідок цього не був приведений у дію механізм законів вартості, попиту та пропозиції, що зумовило зниження ціннісної орієнтації процесу приватизації.

Суб'єкти привласнення. В умовах приватизації власність підприємств стає об'єктом конкуренції. Основою для розвитку конкурентних відносин є розмежування економічних інтересів таких суб'єктів управління власністю: а) засновників і їхніх повноважних представників; б) акціонерів та їхніх організаційних рад; в) найманого персоналу; г) державних органів; д) фінансових органів; е) громадських організацій.

Економічні інтереси суб'єктів привласнення мають різну мотивацію: інтереси власників зумовлені привласненням, володінням, розпорядженням і користуванням капіталу; повноважних представників – забезпеченням професійного менеджменту; акціонерів – гарантією пайової участі у власності; найманого персоналу – ефективністю праці й заробітної плати; державних органів – дотриманням законності, звітності й забезпеченням своєчасного надходження коштів у бюджет; фінансових органів – платоспроможністю підприємства; громадських організацій – фінансуванням суспільних ініціатив.

Характер і форми привласнення. Основними організаційними формами первинного привласнення в процесі приватизації були: а) викуп трудовим колективом на основі пайової участі його членів; б) оренда з подальшим викупом; в) акціонування; г) продаж на аукціоні. Незважаючи на розходження в організаційних формах, привласнення основних фондів підприємств здійснювалося шляхом відчуження державної власності й перерозподілу на принципах пайової участі між суб'єктами привласнення, що є їх правонаступниками. Первинне привласнення мало, переважно, неринковий характер, тобто був майже відсутній процес купівлі-продажу. Таким чином, значна кількість підприємств не мала реальних коштів для реструктуризації основного капіталу.

Неринкову форму привласнення характеризує:

а) «некоректне» привласнення – розподіл значної частки державної власності з високою рентабельністю основного капіталу (ухвалення рішення про викуп трудовими колективами або в приватну власність вигідних об'єктів) до початку процесу приватизації;

б) «нетоварний» розподіл – приватизаційний розподіл «нетоварних» об'єктів із низькою рентабельністю основного капіталу;

в) «тіньовий» розподіл – участь тіньових структур у скуповуванні власності;

г) неконкурентний ринок капіталів – нерозвинені форми конкуренції серед основної маси власників сертифікатів; розбіжність інтересів покупців і продавців щодо продажу власності й сертифікатів;

д) неконвертовані приватизаційні сертифікати – відсутність реального забезпечення валютно-грошовими засобами і товарними активами;

е) неконкурентна форма зміни суб'єктів власності й суб'єктів господарювання: головними суб'єктами приватизації були й залишилися трудові колективи, перехід до нової форми господарювання зумовив високі витрати й підвищив тривалість перепрофілювання для здійснення підприємництва;

є) відсутність реальної конверсії капіталу в процесі перетворення сертифікатів в акції, гроші й основний капітал.

Девальвація реальних цінностей первинного привласнення і подальшого акціонування капіталу. Нерозвиненість механізму врахування мотивацій продавців і покупців призвело до заморожування ринку акцій унаслідок їхньої девальвації як матеріальних цінностей. Пояснити це явище можна на основі концепції інтуїтивних очікувань. Об'єктивною причиною виникнення інтуїтивних очікувань є нерозвиненість фондового ринку, підміна його сурогатною формою конверсії «приватизаційні сертифікати – акції – дивіденди». Інтуїтивні очікування пов'язані з інертністю мислення акціонерів, їхньою непідготовленістю до аналізу фінансових операцій на ринку і недостатністю інформації про механізм формування ринкових цін і прибутковості акцій.

Концепція інтуїтивних очікувань базується на диференціації суб'єктів власності на потенційних акціонерів і реальних власників підприємств. Інтуїтивні очікування потенційних акціонерів пов'язані зі специфікою формування їхніх мотивацій як учасників фондових операцій. Будучи незацікавленими в продажі акцій за низькою ціною, вони очікують змін в умовах купівлі-продажу. Виявився ефект інтуїтивного очікування продавців, відповідно до якого потенційні акціонери передбачають підвищення доходів від акцій у результаті зростання цін на них і, керуючись інтуїцією, не беруть участі у фінансових операціях, пов'язаних з акціонуванням власності, що знижує ефективність державної політики у сфері приватизації. Інтуїтивні очікування власників підприємств зумовлені їхньою незацікавленістю в конверсії сер-

тифікатів на акції, тому що збільшення акціонерів на підприємстві призведе до зростання виплат із прибутку на дивіденди.

Нині ситуація в мотиваціях акціонерів майже не змінилася, оскільки повільно змінюється становище на фондовому ринку, що продовжує залишатися напівтіньовим. Тому концепція інтуїтивних очікувань може бути застосована й до нинішньої ситуації на ринку акціонерного капіталу з цією лише відмінністю, що замість приватизаційних сертифікатів використовуються сурогатна форма акцій, які так і не стали повноцінними цінними паперами.

Таким чином, девальвація реальних цінностей привласнення і подальшого акціонування капіталу виявляється в зниженні інтересу до акціонування з боку потенційних акціонерів і власників підприємств через відсутність механізму перетворення їх у реальні цінності (гроші, матеріали, устаткування тощо).

Конкурентоспроможність підприємницького капіталу. Конкурентоспроможність форм власності визначається її суб'єктивною здатністю забезпечувати ефективно привласнення, володіння, розпорядження й користування підприємницьким капіталом у межах економіко-правових і соціальних форм організації виробництва у суспільно-історичних умовах, що склалися. Конкурентоспроможність підприємницького капіталу можна визначити за співвідношенням корисного ефекту від використання підприємницького капіталу до ціни його споживання. У країнах із транзитивними економіками неконкурентна форма підприємницького капіталу зумовлена слабкою його мобільністю й нерівномірністю розподілу підприємницьких доходів, низькими темпами реінвестування й нагромадження.

Характеристика конкурентоспроможності підприємницького капіталу дає змогу виявити взаємозв'язки між формою власності, формою організації виробництва й результатами діяльності. Концентроване вираження такого взаємозв'язку виявляється у взаємозумовленості **форм нагромадження й самозростання капіталу**. Самозростання капіталу – це систематична ознака для визначення типу розширеного відтворення. Принцип самозростання полягає в тому, що в процесі використання капіталу як фактору виробництва потрібно створювати додатковий продукт, реінвестування якого забезпечує зростання фонду нагромадження в національному доході значно більше, ніж необхідно для потреб відтворення. Практично самозростання означає, що зростання частки реінвестованого доходу має забезпечувати розширене відтворення на власній основі.

В умовах розвитку транзитивних економік проблема нагромадження зумовлена, насамперед, неефективними формами первинного нагромадження. Таким чином, проблема первинного нагромадження полягає в тому, щоб створити в національних економіках такий обсяг кумулятивного капіталу на рівні основних господарських одиниць, котрий дав би змогу реінвестувати прибуток більше за потреби виробництва. Як підтверджує досвід перетворень у країнах із перехідними економіками, процес первинного на-

громадження здійснюється в непродуктивних формах (купівля нерухомості, розвиток соціальної бази підприємств, акцій, що є низькодохідними, а також «кишенькових» заощаджень¹⁹ у секторі домашніх господарств тощо). Величина прибутку, що реінвестується, не покриває суми витрат на відновлення й зростання капіталу. Неefективна форма нагромадження капіталу визначається недостатнім рівнем розвитку продуктивних сил, що формують капіталомісткий тип розширеного відтворення і, як наслідок, дефіцит внутрішніх заощаджень.

Регресивність внутрішніх заощаджень

Аналіз джерел формування заощаджень у національних господарствах дає змогу виявити внутрішні можливості економічної системи для розширення меж відкритості. В процесі такого аналізу варто враховувати особливості формування нагромаджень в умовах перехідної економіки.

Для глибшого дослідження впливу внутрішніх заощаджень на відкритість транзитивних економік розглянемо гіпотетичне **національне господарство з двома секторами**: державним (неринковим) і недержавним (ринковим). Припустимо, що державний сектор охоплює традиційні галузі економіки і є однорідним за капіталомісткістю, тобто всередині сектору зберігається характерний для перехідної економіки переважно капіталомісткий тип відтворення. Недержавний сектор, навпаки, функціонує на основі механізму нагромадження, що забезпечує зберігання капіталу. Такий розподіл національного господарства на сектори доволі умовний. У транзитивних економіках формування ринкового сектору відбувається за принципом зміни форми власності, що не завжди адекватно принципів збереження капіталу. Крім цього, ринковий сектор, як правило, включає значну частку невиробничих галузей, де немає первісного індукування капіталу, а здійснюється зміна форм капіталу й перерозподіл доходів. Це накладає обмеження на сферу аналізу процесу внутрішнього нагромадження капіталу й необхідність його проведення в межах виробничих галузей.

Розглянемо **схему утворення й розподілу заощаджень** у двосекторній економіці, беручи до уваги принцип **безперервного нарощування**. Необхідність використання методу безперервного нарощування визначається тим, що нагромадження є безперервним процесом за своєю суттю. Тому за допомогою цього методу математичне описування нагромадження на стадії акумулювання заощаджень значно точніше, ніж при використанні дискретних величин.

¹⁹ «Кишенькові» заощадження – це заощадження, що не зберігаються в ощадних банках. За розрахунками автора, сума «кишенькових» заощаджень в Україні щорічно становить приблизно 20–22 млрд. грн. (див.: Смагач О. І. Конкурентне споживання та його роль у суспільному відтворенні в умовах перехідної економіки // Вісник Технологічного університету Поділля «Економічні науки». – 2001. – № 2. – Ч. 3. – С. 170).

Державний сектор включає державні підприємства й установи (бюджетні організації). Для спрощення процесу формування фонду заощаджень припустимо, що державний сектор складається з однорідного виробничого сектору.

Обсяг чистих внутрішніх заощаджень на державних підприємствах (St_1^{ge}) можна розрахувати на основі еластичності заощаджень за національним доходом:

$$St_1^{ge} = q_{ge} \times Y^\eta \times e^{\int_0^t s_{tg} \times dt}, \quad (3)$$

де q_{ge} – частка державного сектору в чистому продукті (національному доході);

η – еластичність заощаджень за чистим продуктом (національним доходом);

Y^η – обсяг чистого продукту (національного доходу) в попередньому періоді;

s_{gt} – норма заощаджень на державних підприємствах у році t ;

t – кількість років періоду;

e – основа натуральних логарифмів.

Норму чистих заощаджень державних підприємств можна виразити з урахуванням структури річного приросту:

$$s_{gt} = s_{g0} - (T_{gd} \times i_{Tgd} + Fgw \times i_{Fgw} + d_{ge} \times i_{dge}) \times t, \quad (4)^{20}$$

де s_{g0} – середньорічна норма заощаджень державних підприємств у попередньому періоді;

²⁰ Для визначення прогнозного значення s_{gt} використовують лінійну функцію: $s_{gt} = s_{g0} + \Delta s \times t$ (5), де Δs – річний приріст норми заощаджень. Δs дорівнюватиме різниці норм заощаджень за наступний (s_2) й попередній роки (s_1): $\Delta s = s_2 - s_1$ (6).

Чисті внутрішні заощадження (S_{ge}) в держсекторі розраховуються як залишок чистого продукту цього сектору (Y_{ge}) за відрахуванням прямих податків (T_g), витрат на зарплату (FWg), процентів на займаний капітал (D_{ge}): $S_{ge} = Y_{ge} - T_g - FWg - D_{ge}$ (7), а норму чистих заощаджень – за різницею відповідних часток: $s = 1 - T_{gd} - Fgw - d_{ge}$ (8).

Якщо врахувати, що s_1 визначається за формулою (8), то s_2 буде визначатися з урахуванням відповідних індексів зростання (позначено*): $s_2 = 1 - T_{gd}^* \times i_{Tgd}^* - Fgw^* \times i_{Fgw}^* - d_{ge}^* \times i_{dge}^*$, (9). Тоді $\Delta s = s_2 - s_1$ або $\Delta s = (1 - T_{gd}^* \times i_{Tgd}^* - Fgw^* \times i_{Fgw}^* - d_{ge}^* \times i_{dge}^*) - (1 - T_{gd} - Fgw - d_{ge}) = T_{gd} \times (1 - i_{Tgd}^*) + Fgw \times (1 - i_{Fgw}^*) + d_{ge} \times (1 - i_{dge}^*)$ (10).

З урахуванням відповідних індексів приросту Δs дорівнюватиме: $\Delta s = -(T_{gd} \times i_{Tgd} + Fgw \times i_{Fgw} + d_{ge} \times i_{dge})$ (11).

T_{gd}, F_{gw}, d_{ge} – частка в чистому продукті державного сектору, відповідно, прямих податків, фонду оплати праці, виплати відсотків за використання кредиту;

$i_{Tgd}, i_{Fgw}, i_{dge}$ – середньорічні індекси приросту, відповідно, прямих податків, фонду оплати праці, виплати відсотків за використання кредитних коштів у державному секторі.

Ринковий сектор економіки включає підприємства недержавних форм власності. Введемо обмеження щодо недержавного сектору і припустимо, що основна маса нагромаджень формується на підприємствах акціонерного типу. В реальних умовах функціонування в межах транзитивних економік інші форми власності майже не відрізняються від акціонерної за моделлю нагромадження.

Внутрішні чисті заощадження на підприємствах акціонерного типу (St_2^{ae}) можна розрахувати за формулою:

$$St_2^{ae} = q_{ae} \times Y^n \times e^{\int_0^n s_{at} \times dt}, \quad (12)$$

де q_{ae} – частка недержавних підприємств у чистому продукті (національному доході);

s_{at} – норма заощаджень підприємств акціонерного типу в році t .

Норму чистих заощаджень на недержавних підприємствах можна також визначити за методикою структурних елементів річного приросту:

$$s_{at} = s_{a0} - (T_{ad} \times i_{Tad} + F_{aw} \times i_{Faw} + D_a \times i_{Da} + d_{ae} \times i_{dae}) \times t, \quad (13)$$

де s_{a0} – середньорічна норма заощаджень акціонерних підприємств у попередньому періоді;

$T_{ad}, F_{aw}, D_a, d_{ae}$ – частка в чистому продукті акціонерного сектору, відповідно, прямих податків, фонду оплати праці, виплати дивідендів (відсотків) на капітал (за участю на паях), виплати відсотків за використання кредитних коштів;

$i_{Tad}, i_{Faw}, i_{Da}, i_{dae}$ – середньорічні індекси приросту, відповідно, прямих податків, фонду оплати праці, виплати дивідендів (відсотків) на капітал (за участю на паях), виплати відсотків за використання кредитних коштів на підприємствах акціонерного типу.

Чисті нагромадження у домашніх господарствах (St_2^{he}) можна визначити, застосовуючи метод розрахунків на основі розподілу сукупних доходів за групами домашніх господарств:

$$St_2^{he} = \sum_{i=1}^m q_{hi} \times D^{ih} \times e^{\int_0^n s_{hi} \times dt}, \quad (14)$$

де q_{hi} – частка i -ої групи домашніх господарств у сукупних доходах;

η_h – еластичність заощаджень домашніх господарств за сукупними доходами;

D^{th} – обсяг сукупних доходів домашніх господарств у попередньому періоді;

S_{ht} – норма заощаджень у домашніх господарствах у році t ;

m – кількість груп домашніх господарств.

Норму чистих заощаджень домашніх господарств можна математично описати лінійною функцією з урахуванням структури сукупних доходів і витрат:

$$S_{ht} = S_{h0} + (Fhw \times i_{Fhw} + D_h \times i_{Dh} + Tr \times i_{Tr} + d_h \times i_{dh} - c \times i_c - T_{hd} \times i_{T_{hd}} - d_{he} \times i_{dhe}) \times t, \quad (15)$$

де S_{h0} – середньорічна норма заощаджень у домашніх господарствах у попередньому періоді;

Fhw, D_h, Tr, d_h – частка в сукупних доходах домогосподарств, відповідно, заробітної плати, дивідендів (відсотків із власності), трансферних платежів і субсидій, виплати населенню державної заборгованості;

c, T_{hd}, d_{he} – частка в сукупних витратах домашніх господарств, відповідно, споживання і оплати послуг, прямих податків, виплати відсотків за кредит;

$i_{Fhw}, i_{Dh}, i_{Tr}, i_{dh}, i_c, i_{T_{pd}}, i_{dhe}$ – середньорічні індекси приросту, відповідно, заробітної плати, дивідендів (відсотків із власності), трансферних платежів і субсидій, виплати населенню державної заборгованості, споживання й оплати послуг, прямих податків, виплати відсотків за кредит у домашніх господарствах.

Структура за елементами нагромаджень дає змогу визначити їхню кумулятивну величину за зміною темпів зростання чистих доходів і витрат.

Перерозподіл нагромаджень в умовах **слабкої мобільності капіталу** здійснюється переважно через бюджет країни в напрямку з неринкових секторів у державний за принципом «точкового» розподілу, тобто реінвестування внутрішніх заощаджень на першочерговий розвиток галузей, що визначають конкурентні переваги національних господарств. Однак така політика має певні недоліки, пов'язані з посиленням нерівномірності розвитку галузей у транзитивних економіках, що зумовлює у підсумку тенденцію до диспропорційного зростання.

В умовах відкритих національних економік недолік внутрішніх заощаджень компенсується припливом зовнішніх інвестиційних ресурсів. У структурі державних витрат країн із відкритими транзитивними економіками істотне значення має скорочення державного зовнішнього боргу.

Економічне вирішення проблеми нагромадження внутрішніх заощаджень пов'язано з кардинальними структурними перетвореннями в еконо-

міці, зокрема, демонополізацією на рівні територіально-галузевої власності й формуванням принципово нових організаційно-економічних форм корпоративного управління, що сприятиме створенню необхідних внутрішніх передумов для посилення мобільності капіталу й підвищення ефективності використання нагромаджень.

В умовах **вільної мобільності** капіталу **перерозподіл нагромаджень** відбувається з β -сектору, що зумовлює індукування надлишку капіталу внаслідок внутрішнього механізму збереження, в α -сектор має підвищену потребу в капіталі. Процес перерозподілу нагромаджень здійснюється через ринкову інституціональну сферу, банки, біржі, операції на фондових ринках і ринках нерухомості, а також частково через державний бюджет (субсидії, трансферні платежі тощо).

Як підсумок, сумарні середньозважені заощадження (за винятком бюджетних нагромаджень й зовнішніх інвестицій) у перехідних економіках з високою мобільністю капіталу відображають досягнутий у результаті реалізації **рівноважний стан внутрішніх ресурсів нагромадження** на основі такого балансового рівняння:

$$St = \sum_{i=1}^n (q_{si} \times St_i + St_{ij}^*) + \sum_{j=1}^m (q_{sj} \times St_j - St_{ji}^*), \quad (16)$$

де q_{si} – частка i -ої галузі в сукупних заощадженнях α -сектору економіки;

q_{sj} – частка j -ої галузі в сукупних заощадженнях β -сектору економіки;

St_i – сума внутрішніх заощаджень i -ої галузі α -сектору економіки в році t ;

St_j – сума внутрішніх заощаджень j -ої галузі β -сектору економіки в році t ;

St_{ij}^* – сума заощаджень, що отримує i -та галузь α -сектору з j -ої галузі β -сектору економіки в році t ;

St_{ji}^* – сума заощаджень, що спрямовуються з j -ої галузі β -сектору в i -ту галузь α -сектору економіки в році t ;

n – кількість галузей α -сектору економіки;

m – кількість галузей β -сектору економіки.

Аналіз формування й використання заощаджень дає змогу простежити їх вплив на відкритість перехідних економік. Переважно для закритих країн характерною тенденцією є тяжіння до **регресивного типу заощаджень**, коли внутрішні заощадження збільшуються менше за потреби національних господарств у нагромадженні для забезпечення розширеного відтворення.

Формування регресивного характеру відтворення пов'язано зі зниженням ефективності нагромадження з таких причин: по-перше, через відставання темпів зростання внутрішніх заощаджень у ринковому секторі від загальних потреб у нагромадженні на рівні національних господарств; по-друге, диференціацію в особистих доходах основних груп населення, що знижує можливість прискорення акумуляції заощаджень; по-третє, диспропорційність співвідношення державного й недержавного секторів економіки; по-четверте, значні розходження показників фондівдачі двох секторів; по-п'яте, поглиблення відставання галузей із низькою ефективністю нагромадження, зумовленого витратами політики «точкового» розподілу.

Сучасні тенденції розвитку процесів нагромадження в країнах із перехідними економіками засвідчують, що не завжди висока норма заощаджень зумовлює обов'язкове їхнє використання на потреби ефективного нагромадження, тобто зростання заощаджень ще не означає обов'язкового їхнього перетворення в інвестиції. Незважаючи на ускладнення взаємозв'язків між заощадженнями і реальним нагромадженням, аналіз причин низької ефективності внутрішніх заощаджень необхідний для відповідного визначення умов розширення відкритості транзитивних економік. У загальному вигляді потреба у «відкритті» національних господарств виникає за наявності дефіциту внутрішніх заощаджень. Оскільки регресивний тип заощаджень виявляється як загальна тенденція перехідних економік, стає закономірним дефіцит власних інвестиційних засобів.

Умову відкритості для національного господарства транзитивного типу (без урахування залучених ресурсів) на підставі особливостей формування фондів нагромадження в різних секторах у загальному випадку можна подати в такому вигляді:

$$\bar{O} = (It_1 + It_2) - (St_1 + St_2), \quad (17)$$

де It_1, It_2 – загальні інвестиційні потреби в державному й ринковому секторах економіки;

St_1, St_2 – сумарні заощадження у державному й ринковому секторах економіки.

Якщо можливості економіки в заощадженнях перевищують потребу в інвестиціях ($\bar{O} > 0$), формується відкритий тип економіки з індуктивним потоком вільних інвестиційних ресурсів. Якщо, навпаки, потреби економіки випереджають можливості в нагромадженні ($\bar{O} < 0$), створюються умови для капіталомісткого типу відкритості. В умовах рівності норми нагромадження й заощадження ($\bar{O} = 0$) функціонує економіка нейтрального типу.

* * *

Дослідження внутрішньої зумовленості виходу країн із перехідними економіками на світовий ринок дає змогу зробити ряд узагальнень. Відкритість, що є формою валентності національного господарства, відображає його можливість як структурного елементу світової економіки щодо утворення зовнішніх зв'язків. Специфіка процесу відкритості транзитивних економік зумовлена переходом до складних форм їхньої взаємодії як системи систем, утвореної у межах економічного простору постсоціалістичних країн.

Природні та економічні можливості національних господарств – це найважливіші показники внутрішнього попиту: чим вищий його рівень, тим складнішим є процес відкритості. Невеликі за розміром країни з невисоким економічним потенціалом орієнтуються на світовий ринок, що зумовлює природний характер відкритості їх національних господарств. У перехідних економіках, що мають високий ступінь власної забезпеченості, нижчим є попит країни на зовнішні ресурси, що потребує пошуку інтегрованих форм міжнародного співробітництва на паритетних засадах і взаємодії на умовах соціального партнерства.

Процес формування відкритості – це складна форма генезису, що проявляється через взаємодію двох протилежних тенденцій: відокремлення національних господарств й збереження цілісності світового економічного простору.

Національна автаркія транзитивних економік зумовлена еволюційною стадією своєрідного «розмноження» системи постсоціалістичних країн у результаті розвитку процесу відокремлення ринкових форм господарювання. Посилення тенденції замкнутого типу перехідних економік пов'язано з рядом причин: а) зовнішньою заборгованістю; б) природною монополією; в) небезпекою втрати самостійності; г) додатковими витратами, що виникають у результаті переорієнтації на світовий ринок; д) впливом національного капіталу в процесі поляризації світової господарської системи.

Відкритість національних господарств зумовлена необхідністю залучення зовнішніх ресурсів для забезпечення умов розширеного відтворення, потребою у використанні переваг міжнародного поділу праці. Посилення тенденції до розширення зовнішньоекономічних зв'язків проявляється в: а) обмеженості внутрішніх ресурсів нагромадження; б) структурних диспропорціях; в) негативній синергії привласнення й нагромадження капіталу; г) асинхронності переміщення відтворювальних потоків α -капіталу і β -капіталу. Випередження потреб в інвестиціях над можливостями в нагромадженні створює умови для типу відкритості транзитивних економік, що орієнтується на зовнішні ресурси.

Вирішити діалектичні протиріччя відкритості національних господарств у межах світового економічного простору можна різними шляхами.

1. Упровадженням протекціоністських заходів щодо посилення закритості транзитивних економік у країнах, де переважають старі форми господарювання.

2. Переміщенням територіальних кордонів з метою утворення в межах цілісності нових держав із режимом найбільшого сприяння підприємцтву в країнах із нерівномірним регіональним розвитком ринкових процесів, де система державного регулювання надмірно «жорстка», не відповідає стадії життєвого циклу ринкових форм господарювання і стримує процеси внутрішнього нагромадження капіталу; тимчасовим закриттям економік до моменту досягнення достатнього рівня кумулятивного капіталу для здійснення розширеного відтворення на власній основі.

3. Поглибленням самостійності країн із високим ступенем ринкової трансформації; утворенням територіальних кластерів за ступенем розвитку ринкових форм господарювання зі збереженням територіальної незалежності; розширенням відкритості з розвинутими ринковими країнами.

4. Поглинанням окремих країн із значно вищим рівнем ринкової трансформації з боку розвинутих ринкових економік, що мають спільне історичне минуле й національно-культурні традиції; розширенням відкритості в межах домінуючих ринкових форм господарювання.

5. Утворенням кластерів за принципом самовиживання в країнах, близьких за територіальним розташуванням й спільністю ринкових форм господарювання; відкриттям економік у напрямку поглиблення спеціалізації монокультур, розширення ринку основної експортної продукції; стратегічними альянсами з країнами-імпортерами; розвитком індустріальної бази на основі сформованого розміщення продуктивних сил.

6. Відкриттям економік у невеликих країнах із низьким економічним потенціалом, що орієнтуються на приплив зовнішніх ресурсів.

7. Помірним відкриттям великих за територією країн із значною часткою природного й економічного потенціалу, що не використовується, наданням пільг для стимулювання припливу робочої сили в незасвоєні райони.

Література

1. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. – М., 1999.
2. Бэттлер А. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 1.
3. Відкрите суспільство: Україна у світовій цивілізації. – К.: Укр. акад. зовн. торгівлі, 1999.

4. Звіт про світовий розвиток: Важке завдання розвитку / Пер. з англ. – К.: Абрис, 1994.
5. Иноземцев В. Парадоксы постиндустриальной экономики // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 3.
6. Савельев Е. В. Міжнародна економіка. – Тернопіль: Економічна думка, 2001.
7. Camagni R.P. The Concept of Innovative Milieu and Relevance for Public Policies in European Lagging Regions.–Papers in Regional Science: the Journal of the RSAI, Vol. 74, № 4, 1995.
8. [http: //www.wdi.ru](http://www.wdi.ru).
9. Tichomirov V. Capital Flight post-soviet Russia // Europa-Asia Studies, Vol. 49, № 4, 1997.